

महाराष्ट्रातील मुद्रणकला आणि ग्रंथ प्रकाशनाची वाटचाल

प्रमोद वा. तडस

संशोधक (Ph.D.)

ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विभाग

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ

नागपूर

डॉ. सुनील ह. उरकुडकर

मार्गदर्शक

आर्ट्स अँड सायंस कॉलेज

पुलगांव

सार : “मुद्रित” या विशेषणाला प्रकाशन व्यवसाय प्रक्रियेमध्ये अत्यंत महत्त्व आहे. आजच्या आधुनिक काळात मुद्रणाशिवाय प्रकाशन प्रक्रिया पूर्ण होऊ शकत नाही. मानवी संस्कृतीच्या इतिहासात कित्येक वर्षांपासून ग्रंथ निर्मिती सुरु आहे. पुर्वी कागदाचा शोध लागण्यापूर्वी भूर्जपत्र, ताडपत्र, मातीच्या विटा, दगडावर कोरीव ग्रंथ लिहिल्या जात होते. ग्रंथाच्या आकारावरून लिखणावळ ठरविल्या जात होती. ज्ञानेश्वरीची लिखणावळ २६१ रु. होती. पेशवाई नंतर महाराष्ट्रामध्ये नारो अप्पाजी गोडबोले हे हा व्यवसाय करीत होते. त्यांच्या नावाचे पुस्तकाचे दुकान आजही पुण्यामध्ये आहे.

सर्वात प्रथम १५ व्या शतकाच्या मध्यामध्ये जर्मनीमध्ये जोहान गुटेनबर्ग यांनी मुद्रण तंत्राचा शोध लावला. या नंतर प्रकाशन व्यवसायाचा उदय झाला. नव्या मुद्रण तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथ निर्मितीच्या कक्षा बदलल्यामुळे याचा परिणाम मानवाच्या बौद्धिक आणि वैचारीक जीवनावर पडला. सार्वत्रिक विचार मंथनाची शक्यता निर्माण झाली. जे मुद्रकपूर्वी नकलून बनवित होते. त्यांनी मुद्रणयंत्रणाचे ज्ञान आत्मज्ञान केले आणि त्यांनीच ग्रंथ छापून देण्यास सुरुवात केली आणि येथुनच मुद्रित ग्रंथाला चालना मिळाली. यातूनच मुद्रणतंत्रामुळे ‘पुस्तक प्रकाशन’ या नव्या व्यवसायाचा उदय झाला.

खिश्चन मिशनरी ह्यांनी धर्मप्रसाराच्या उद्देशाने भारतात मुद्रणतंत्र आणले. भीमरावजी पारेख यांच्या मार्फत इंग्लंडवरून छपाई यंत्र आणले. यानंतर महाराष्ट्रामध्ये नानाजी फडणवीस यांनी चार्ल्स मॅलेट या ब्रिटीश एंजटच्या मार्फत एकोणीसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला पुण्यामध्ये चित्रशाळा व शिल्पशाळा काढण्याचा प्रयत्न केला. विल्यम कैरी यांनी बंगालमधील श्रीरामपूर येथे छापलेले मराठी व्याकरण १८०५, तंजावर सर्फोजी भोसले यांनी छापलेले बालबोध मुक्तावली व भावार्थ रामायण (१८०६) ग्रंथमुद्रण व ग्रंथप्रकाशनाची सुरुवात १८०५ साली झाली. ‘नवरा बायकोची कर्तव्य’ हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याची कारणे, कर्ज व कर्जमुक्त कसे व्हावे यासारखी पुस्तके १८३० मध्ये बॉम्बे ट्रॅक्ट अँड बुक सोसायटी यांनी या संस्थेने मराठी पुस्तके प्रकाशित केली.

‘माऊंट स्टुअर्ट एल्फिस्टन’ या जागरूक शासकाने लोकशिक्षणाच्या दृष्टीकोनातून धर्मप्रसाराचा स्पर्श नसलेली पुस्तके प्रकाशित करण्याकरिता हिंदु शाळा पुस्तक मंडळी ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेने ‘पंचोपाख्यान व विदुरनीती’ हे दोन ग्रंथ प्रकाशित केले. १८३१ मध्ये गणपत कृष्णाजी यांनी पहिले पंचाग छापले

आणि हीच पहिली मराठी प्रकाशन व्यवसायाची सुरुवात होते.

१८६५ पर्यंत मराठीत एकूण ६६१ पुस्तके प्रकाशीत झाल्याची नोंद न्यायमुर्ती रानडे यांच्या ग्रंथसूचीमध्ये आहे १८६८ मध्ये पुस्तक नोंदणी कायदा अस्तित्वात आला. १८७८ मध्ये न्या. रानडे व लोकहितवादी देशमुख यांच्या पुढाकाराने ग्रंथोत्तेजक सभा घेण्यात आली. १९२० पर्यंत प्रकाशित पुस्तकांची सूची व्यंकटेश केतकर यांनी तयार करण्याचे काम दाते व देशमुख यांच्याकडे सोपविले १९२० ते १०२७ या सात वर्षांमध्ये तेवीस खंडीय महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, त्यानंतर महाराष्ट्रीय शब्दकोश ७ खंड, चरित्रकोष असे अनेक प्रकारचे कोश प्रकाशीत झाले. १८०५ ते १९५० या काळात सर्व ग्रंथांची विषयवार ग्रंथसूची हे एक मराठीचे गौरवास्पद वैशिष्ट्ये आहे. याकाळात व नंतर निर्माण झालेले ग्रंथ प्रकाशन, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, देशमुख प्रकाशन, राजहंस प्रकाशन, मॅजेस्टीक प्रकाशन, सुविचार प्रकाशन, रामकृष्णमण प्रकाशन, नागपूर, परमधाम प्रकाशन पवनार (वर्धा) या सारख्या प्रकाशन संस्था आजही कार्यरत आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये राष्ट्रीय पातळीवर स्थापन झालेल्या संस्था, नॅशनल बुक ट्रस्ट, साहित्य अकादमी, चिल्ड्रेन बुक ट्रस्ट राज्यस्तरावरील साहित्य संस्कृती मंडळ राज्य मराठी विकास संस्था अनेक विविध प्रकारचे पुरस्कार व अनुदान देणाऱ्या संस्थांची निर्मिती झाली आणि प्रकाशन व्यवसायाचा विकास होण्यास सुरुवात झाली.

लेखक पुस्तक लिहितो, मुद्रक पुस्तक छापतो, बांधणीकार पुस्तकाची बांधणी करतो, चित्रकार चित्र काढतो, ग्रंथ विक्रेता ग्रंथ विकतो. परंतु पुस्तक प्रकाशनामध्ये प्रकाशकांना अनन्यसाधारण महत्व आहे. कारण पुस्तकांच्या शिर्षकापासून पुस्तक लिहीणे ते वाचकांच्या हातात पडेपर्यंत या मधला प्रवास अत्यंत कठीण व जिकरीचा प्रवास प्रकाशकाला करावा लागतो.

प्रकाशकांना ज्ञानपेठेचा दरवान असे सुध्दा म्हटल्या जाते. प्रकाशन संस्थेची सामान्यता चार विभाग असतात संपादन विभाग, निर्मिती विभाग, वितरण विभाग, व्यवस्थापन व हिशोब विभाग. संपादन विभागाद्वारे उत्कृष्ट हस्तलिखिते उपलब्ध केल्या जाते. वितरण विभागाचे त्या पुस्तकाच्या विक्रीबाबतचे मत अजमावने पुस्तकाच्या विक्रीबाबत संभाव्य ग्राहकांबाबत विचार विक्री विभागाने संपादन विभागाचा सल्ला घेणे, पुस्तकाच्या आकारासंबंधी मांडणीसंबंधी विशेष पध्दतीच्या बांधणी बाबत संपादन विभागाने निर्मिती विभागाशी चर्चा करणे, निर्मितीचा अंदाज घेणे. त्यामुळे पुस्तकाची ठरणारी किंमत याबद्दल निर्मिती विभागाने संपादन व वितरण विभागाशी चर्चा करणे. अशा प्रकारची कार्ये प्रकाशन संस्थेमध्ये व्यवस्थितरित्या कार्य करून घेणे ही प्रकाशकांची जबाबदारी असते आणि अशाप्रकारे सर्व विभागामध्ये आपआपसात नेहमी संपर्कात व चर्चा, विचार आणि माहितीची देवाण-घेवाण सुरळीत सुरु राहते म्हणून सांस्कृतिकदृष्ट्या, आर्थिकदृष्ट्या आणि वैचारीक दृष्टीने प्रकाशन व्यवसाय हा एक अनन्यसाधारण महत्वाचा व दुरगामी परिणाम करणारा व्यवसाय आहे.

बीज संज्ञा :

मुद्रित, मुद्रण, प्रकाशन संस्था, प्रकाशक, पुस्तक, चित्रकार, बांधणी, वाचक, विक्रेते, संपादक, मुद्रक, मुद्रितयंत्र, व्यवसाय, ग्रंथालये, लेखक, टीपा, व्यवस्थापन व हिशोब, ग्रंथप्रसार आणि ग्रंथरचना, ज्ञानपेठेचा दरवान.

पुस्तक हे आधुनिक सांस्कृतिक जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे असे म्हटले तरी ते चुकीचे ठरणार नाही. सर्व सुशिक्षितांचा पुस्तकांसोबत वयाच्या चौथ्या वर्षापासूनच संबंध येतो. अशिक्षितांच्याही कानावर पुस्तकहा शब्द पडत असून त्यांना सुध्दा त्याचा अर्थबोध होत असतो. आपल्याला अनेक शब्दकोशातही पुस्तक याचा अर्थ ग्रंथ आणि ग्रंथाचा अर्थ चोपडी किंवा पोथी असा आढळतो.

दाते-कर्वे संपादित मराठीचा महाराष्ट्र शब्दकोशामध्ये या ग्रंथ या शब्दाचा अर्थ “परस्पर संगतवार अर्थ्यांच्या वाक्यांची रचना विशिष्ट समुदाय” असा दिलेला आहे. ग्रंथ या शब्दांच्या अर्थाची निश्चिती करण्यासाठी आज ग्रंथविश्वात सर्वसामान्य युनेस्कोनी केलेली पुस्तकाची व्याख्या “पुस्तक म्हणजे मलपृष्ठा व्यतिरिक्त किमान 49 पृष्ठ संख्या असलेले व नियतकालीक नसलेल्या प्रकाशनाला पुस्तक असे म्हणतात”.

“A book is non-periodical printed publication of not less than 49 pages exclusive of covers”

“वरील व्याख्येतील प्रत्येक शब्दाला महत्व आहे. ‘मुद्रित’ या विशेषणाला प्रकाशन व्यवसाय प्रक्रियेमध्ये अत्यंत महत्व आहे. कारण आजच्या आधुनिक काळात मुद्रणाशिवाय प्रकाशन प्रक्रिया पूर्ण होऊ शकत नाही. मानवी संस्कृतीच्या इतिहासात कित्येक वर्षांपासून ग्रंथनिर्मिती होत आहे. एकत्र केलेले लेखन म्हणजेच ग्रंथ असे शब्दाचे मुळ आहे. कागदाचा शोध लागण्यापुर्वीही लोकांनी आपले लेखन भूर्जपत्र, ताडपत्र, मातीच्या विटांवर, दगडांवर कोरून ग्रंथित करून ठेवले आहे. गरज ही अनेकदा नवीन उद्योगाची जननी असते. ज्याचे अक्षर चांगले अशांना त्या काळामध्ये ग्रंथाची नक्कल देण्याचा नवा उद्योग अस्तित्वात आला. कामाचा मोबदला, ‘लिखणावळ’ ही त्या ग्रंथाच्या आकारावरून ठरविल्या जात होती. पेशवेकालीन उल्लेखाप्रमाणे महाभारताची लिखणावळ रु. 361 तर भागवताची 36 रु. ज्ञानेश्वरी 261 रु. तर भगवद्गीता 2 रु. मध्ये लिहून मिळत होती. पेशवाई नंतर या प्रकारचा उद्योग करणारे महाराष्ट्रातील नारो आप्पाजी गोडबोले हे करित असे. नारो आप्पाजी गोडबोले यांच्या नावाचे पुस्तकांचे दुकान आजही पुण्यामध्ये आहे.

मुद्रणकलेचा शोध आणि ग्रंथप्रसार :

सर्वात प्रथम पंधराव्या शतकाच्या मध्यंतरी जर्मनीमध्ये जोहान गुटेनबर्ग यांनी आधुनिक मुद्रण तंत्राचा शोध लावला. चीनमध्ये यापुर्वीही लाकडी फळी वर ठसे उमटवून मुद्रण होत असे. खिळा मुद्रणही होते. परंतु गुटेनबर्ग यांच्या प्रयोगानंतर मुद्रण तंत्राचा प्रसार मोठ्या झपाट्याने झाला व ग्रंथनिर्मिती आणि ग्रंथप्रसाराच्या कक्षामध्ये बदल होत गेला. पुस्तकांची एक-एक प्रत काढण्याची गरज नव्हती. एकाचवेळी पुस्तकांच्या शेकडो

प्रती छापणे शक्य झाले होते. यानंतर पुढील दोन शतकांत हे नवे तंत्र जगभर पोहचले.

प्रकाशन व्यवसायाचा उदय :

नव्या मुद्रण तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथ निर्मातीच्या कक्षा बदललेल्यामुळे याचा फार दुरगामी परिणाम मानवाच्या बौद्धिक आणि वैचारीक जीवनावर पडला आहे. मुद्रणामुळे नवनविन विचार अधिकाधिक लोकांपर्यंत पोहचविणे शक्य झाले. सार्वत्रिक विचार मंथनाची शक्यता निर्माण झाली. जे लोक ग्रंथ नकलून देण्याचा व्यवसाय करणारे होते. त्यांनी ग्रंथ छापून घेवून उपलब्ध करून देण्यास सुरुवात केली. ज्यांनी मुद्रणाचे तंत्र आत्मसात केले त्या मुद्रकांनी स्वतंत्रपणे ग्रंथ छापून देण्यास सुरुवात केली. आणि अशाप्रकारे वेगवेगळ्या हे जूनी मुद्रित ग्रंथ निर्मातीला चालना मिळाली.

याप्रमाणे मुद्रणतंत्राच्या शोधामुळे 'पुस्तक प्रकाशन' या एका नव्या व्यवसायाचा उदय झाला. औद्योगिक क्रांतीसह सर्व आधुनिकीकरणाच्या उपक्रमामध्ये त्याकाळी पुस्तकप्रकाशन व्यवसायाची वाढ इंग्लंडमध्ये झपाट्याने झाली. 'ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस' या इंग्लंड मधील प्रकाशन संस्थेचे नुकतीस 500 वर्षे पूर्ण झाली. जगातील अस्तीत्वात असलेली सर्वात जुनी प्रकाशन संस्था आहे असे म्हटले तरी चुकीचे ठरणार नाही.

महाराष्ट्रातील ग्रंथ प्रकाशनाची वाटचाल :

युरोपीयन मिशनरी धर्मप्रसारासाठी सोळाव्या शतकामध्ये आले आणि धर्मप्रसाराकरीता धर्मग्रंथ प्रकाशीत करण्याकरीता त्यांनी मुद्रणतंत्र भारतामध्ये आणले. शिवाजी महाराजांच्या कारकीर्दीमध्ये भीमजी पारेख यांच्या मार्फत इंग्लंडवरून छपाई यंत्र आणले असा उल्लेख आहे. यानंतर नानाजी फडणवीस यांनी चार्लस मॅलेट या ब्रिटीश एजंटच्या मार्फत एकोणीसाव्या शतकाच्या सुरुवातीत पुण्यामध्ये चित्रशाळा व शिल्पशाळा काढण्याचा प्रयत्न केला होता. परंतु सवाई माधवरावांच्या मृत्युनंतर परिस्थितीत बदल झाल्यामुळे शक्य झाले नाही. विल्यम कॅरी यांनी बंगालमधील श्रीरामपूर येथे छापलेले मराठी व्याकरण 1805 आणि तंज्यावर सर्फोजी भोसले यांनी छापलेली बालबोध मुक्तावली व भावार्थ रामायण (1806) मराठी ग्रंथ मुद्रण व ग्रंथप्रकाशनाची सुरुवात 1805 साली झाली असे म्हटल्या जाते.

1830 पासून 'बॉम्बे ट्रॅक्ट अँड बुक सोसायटी' या संस्थेने सातत्याने मराठी पुस्तके प्रकाशीत केली. धर्मप्रसार व हिंदुधर्म खंडण हा त्यांच्या प्रकाशनाचा मुख्य उद्देश होता. असे असले तरी 'नवरा बायकोची कर्तव्ये', हिन्दुस्थानच्या दारिद्र्याची कारणे, कर्ज व कर्जमुक्त कसे व्हावे यासारखी पुस्तके त्यांनी प्रकाशीत केली. माऊंट स्टुअर्ट एल्फिट्टन या जागरूक शासकाने लोकशिक्षणाच्या दृष्टीकोनातून ख्रिश्चन धर्मप्रसाराचा स्पर्श नसलेली पुस्तक प्रकाशीत करण्यासाठी हिंदू शाळा पुस्तक मंडळी ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेने लगेच 'पंचोपाख्यान व विद्वरानीती ही दोन ग्रंथ प्रकाशित केली. आणि ग्रंथाच्या अनेक प्रति विनामुल्य वाटप करण्यात आला.

यानंतरचा मराठी प्रकाशनाच्या वाटचालीचा महत्वाचा टप्पा म्हणजे 1831 मध्ये गणपत कृष्णाजी यांनी

पहिले पंचाग छापले. मराठी माणसाने छापलेले हे पहिले प्रकाशन होय आणि हीच खरी मराठी प्रकाशन व्यवसायाची सुरुवात होय.

ख्रिश्चन मिशनरी धर्मप्रसार करीत असल्यामुळे त्याचा विरोध झाला दुसरे कारण म्हणजे शाई बनवितांना त्यात चरबीच्या वापरामुळे ते ग्रंथ अपवित्र समजल्या जातं. परंतु भारतातील उपक्रमशील मंडळींनी चरबी ऐवजी तुपाचा वापर करून पुस्तकांची छपाई केली. त्याबद्दल जाहीरात करून भारतीयांचा गैरसमज व विरोध आपल्याकडील मंडळींनी मोडीस काढला.

सुरुवातीच्या भारतीय प्रकाशक हे लोकशिक्षणाच्या व राष्ट्रीय पुनरुत्थानाच्या भावनांनी प्रेरित झाले होते. कारण त्या काळातील प्रकाशन काळातील संस्थेची नावे, ज्ञानचक्षु, अरुणोदय ही छापखान्याची नावे आहे. 1865 सालापर्यंत मराठीत एकूण 661 पुस्तके प्रकाशित झाली होती. यांची नोंद न्यायमुर्ती रानडे यांच्या सुचिमध्ये उपलब्ध आहे. 1867 मध्ये पुस्तक नोंदणी कायदा अस्तित्वात आला आणि हे प्रकाशन व्यवसायातील महत्वाचा टप्पा ठरला. यामुळे प्रत्येक प्रकाशित होणाऱ्या ग्रंथाची नोंद आणि संग्रह करण्याची व्यवस्था निर्माण झाली.

1878 मध्ये न्यायमुर्ती रानडे व लोकहितवादी देशमुख यांच्या पुढाकाराने मराठी ग्रंथोत्तेजक सभा घेण्यात आली आणि ग्रंथप्रकाशनाला चालना व प्रोत्साहन देण्याचे महत्वाचे काम या संस्थेने केले. 1920 यावर्षी श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी 1920 पर्यंत प्रकाशित झालेल्या पुस्तकांची सूची तयार करण्याचे कार्य दाते व देशमुख या दोघांवर सोपविले. त्यानंतर 1920 ते 1927 या सात वर्षांमध्ये तेवीस खंडीय महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, महाराष्ट्रीय शब्दकोश 6 खंड, चरित्र कोश असे अनेकप्रकारचे कोश प्रकाशित झाले.

यानंतरचा महत्वाचा टप्पा म्हणजे 1805 ते 1950 या काळातील सर्व ग्रंथांची विषयवार केलेली ग्रंथसूची हे एक मराठीचे गौरवास्पद वैशिष्ट्य आहे. कारण याप्रकारची सूची भारतामध्ये इतर भारतीय भाषेमध्ये आजपर्यंत तयार झाली नाही.

या काळात आणि नंतर निर्माण झालेल्या मौज प्रकाशन, काँटिनेंटल प्रकाशन, देशमुख प्रकाशन, राजहंस प्रकाशन, मॅजेस्टीक प्रकाशन, व्हीनस प्रकाशन, सुविचार प्रकाशन, रामकृष्ण मठ, प्रकाशन, नागपूर, परमधाम प्रकाशन, पवनार (वर्धा) या सारख्या प्रकाशन संस्था आजही जोमाने कार्यरत आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये राष्ट्रीय पातळीवर स्थापन झालेल्या संस्था नॅशनल बुक ट्रस्ट, साहित्य अकादमी, चिल्ड्रेन बुक ट्रस्ट आणि राज्यस्तरावरील, साहित्य संस्कृती मंडळ, राज्य मराठी विकास संस्था या सारख्या संस्थेव्दारे विविध प्रकारचे पुरस्कार, अनुदान दिल्या जाते. त्यामुळे प्रकाशन व्यवसायाला अनेकप्रकारे सहाय्य मिळत आहे. नव्याने निर्माण झालेल्या शिक्षण संस्था, विद्यापीठे व शिक्षणाचे वाढते प्रमाण आणि त्यामुळे वाढलेला वाचक वर्ग यामुळे प्रकाशन व्यवसायामध्ये वाढ होत आहे. आज मराठीत पुर्नमुद्रित व नवीन पुस्तके एका वर्षाला जवळपास 2000 पुस्तके प्रकाशित होतात.

सांस्कृतिकदृष्ट्या, बौद्धिकदृष्ट्या आणि वैयक्तिकदृष्ट्या प्रकाशन हा एक अत्यंत महत्वाचा व दुरगामी परिणाम करणारा व्यवसाय आहे.

प्रकाशक :

पुस्तक प्रकाशनाचा विचार केला तर असे लक्षात येते की, लेखक पुस्तक लिहीतो, मुद्रक पुस्तक छापतो, बांधणीकार पुस्तकाची बांधणी करतो आणि ग्रंथ विक्रेता ग्रंथ विकतो. परंतु पुस्तक प्रकाशनामध्ये प्रकाशकांना अनन्यसाधारण महत्व आहे. कारण पुस्तकांच्या शिर्षकापासून पुस्तक लिहिण्यापासून ते वाचकांच्या हातात पडेपर्यंत यामधला जो प्रवास आहे तो अत्यंत कठीण व जिकरीचा आहे तोच प्रवास प्रकाशकांना करावा लागतो. कारण ग्रंथ लेखन करणे, छापखाना चालविणे, विक्रीची व्यवस्था करणे हे तीन्ही स्वतंत्र व्यवसाय आहे. प्रकाशन करणे म्हणजे या तीन्ही व्यवसाय कौशल्याची विचारपूर्वक सांगड घालणे आणि या तीन्ही व्यवसायापेक्षा वेगळा एक स्वतंत्र प्रकाशन व्यवसाय करणाऱ्या संस्था अस्तित्वात आल्या.

काही ग्रंथविक्रेत्यांनी, मुद्रकांनी प्रकाशन हाच आपला व्यवसाय म्हणून सुरु ठेवला तर काही उपक्रमशील व्यक्तींनी प्रकाशन संस्था सुरु केल्या आणि प्रकाशन व्यवसायाचे स्वरूप मोठे होत गेले.

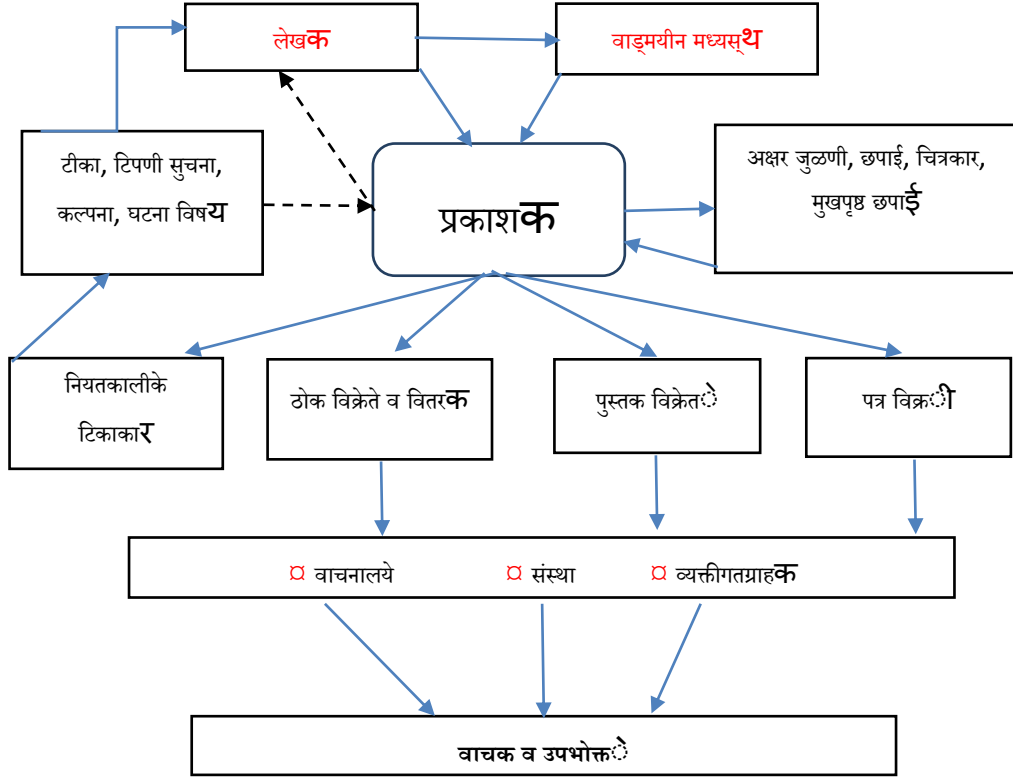
प्रकाशकांची व्याख्या :

“लेखकांकडून हस्तलिखित, स्विकारून किंवा तयार करून घेऊन त्यावर योग्य ते संपादकीय संस्कार करून ते छापून घेवून पुस्तकरूपाने वितरित करण्याचा व्यवसाय करणारी व्यक्ती प्रकाशक अथवा संस्था होय.

म्हणजेच प्रकाशक लेखकांकडून हस्तलिखित घेऊन त्याच्या बौद्धिक कौशल्याची त्याच्या लेखन कौशल्याची निर्माती स्विकारून त्यावर आवश्यक ते संपादकीय संस्कार करतो. मुद्रकांकडून ते हस्तलिखित छापून घेवून मग तयार पुस्तकांच्या वितरणाची व्यवस्था करतो. म्हणजेच लेखक, संपादक, मुद्रक, चित्रकार, बांधणीकार व वितरक या विविध लोकांकडे उपलब्ध असलेले कौशल्ये व सेवा यांचे प्रकाशक संयोजन करून एक नवे उत्पादन बाजारामध्ये आणतो. आपण चित्रपट निर्मात्यांचे आणि प्रकाशकांचे कार्य सारखे आहे असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही.

प्रकाशन प्रक्रीया :

हस्तलिखितापासून ते पुस्तक निर्माती आणि वितरण यांच्यात सतत चालू राहणाऱ्या प्रक्रियेच केंद्रस्थान म्हणजे प्रकाशक होय. या प्रक्रियेची सुरुवात जरी लेखकापासून होत असली तरी एखादा विषय, घटना, बातमी यामध्ये प्रकाशकाला पुस्तकांचे बीज दिसते आणि तो लेखकाला त्याविषयी पुस्तक लिहिण्याची सूचना किंवा विनंती करतो.

प्रकाशकांनी हस्तलिखित स्विकारल्यानंतर त्यावर योग्य संस्कार करून ते संबंधित मुद्रकाकडे निर्मातीसाठी देवून प्रक्रिया केली जाते. प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर पुस्तक तयार होऊन ते परत प्रकाशाकडे आल्यानंतर वितरण सुरू केल्या जाते. पहिली आवृत्ती प्रकाशीत झाल्यानंतर टीकाकार, परीक्षणकार, वाचक यांच्या सुचना, टिपणी व सुचनांचा विचार करून पुस्तकातील विषयांच्या संदर्भात नविन घटना घडल्या तर नविन मते मांडली गेली असेल तर या सर्वांचा विचार करून पुस्तकाच्या नव्या आवृत्तीचा प्रकाशक विचार करतो.

ज्ञानपेठेचा दरवान :

लेखक अभ्यासक, भाषांतरकार संपादक यांच्याकडून तयार करून घेतलेले साहित्य प्रकाशक समाजापर्यंत पोहचवत असतो. कोणती पुस्तके काढायची व कोणती न काढायची याचा निर्णय प्रकाशक करत असल्यामुळे प्रकाशकाचे वर्णन करतांना “ज्ञानपेठेचा दरवान” असे म्हटले जाते. यामध्ये प्रकाशकाला आपला निर्णय आर्थिक आणि वैचारीक अशा दोन्ही पातळीवर घेणे आवश्यक असते. प्रकाशन हा व्यवसाय जरी असला तरी इतर व्यवसायापेक्षा पुस्तक प्रकाशन व्यवसायाचे स्वरूप वेगळे आहे. या व्यवसायाचे प्रकाशकाला खुप कसरत व कष्ट करून आर्थिक लाभ होईलच याची खात्री नसते. प्रकाशन गृहाची अंतर्गत रचना व कार्यपध्दती कशी असावी याबाबत प्रकाशक आपले निर्णय कसे घेतो व अमलात आणतो यावर संशोधन केले असता प्रकाशन संस्थेचे सामान्यतः चार विभाग असतात. संपादन विभाग, निर्माती विभाग, वितरण विभाग, व्यवस्थापन व हिशोब विभाग.

1) संपादन :

संपादन विभागामध्ये प्रकाशनाचे विषय व पातळी या विषयीचे धोरण ठरविणे, लेखक व लिखाण याचा शोध घेणे, हस्तलिखिताची निवड करणे, हस्तलेखकाला विषय देणे, हस्तलिखित लिहून घेणे, हस्तलिखितासंबंधी निर्माती विभागाला सुचना देणे, पुस्तकाची रचना, मांडणी, चित्रे इत्यादी संबंधी निश्चित योजना तयार करणे, इत्यादी सर्व जबाबदाऱ्या संपादन विभागाद्वारे पार पाडल्या जातात.

2) निर्माती :

संपादन विभागाकडून आलेल्या हस्तलिखिताविषयी सर्व सुचनांचा विचार करून ग्रंथ निर्माती, खर्चाचा अंदाज घेणे व त्या पुस्तकनिर्माती विषयी धोरण ठरविणे. मुद्रक निश्चिती करणे, पुस्तकातील चित्रे, नकाशे, तक्ते चित्रकाराकडून तयार करून घेणे व ते मजकुरात योग्य ठिकाणी लावणे, संपादन विभागाकडून मुखपृष्ठाचे चित्र मान्य करून घेणे, मलपृष्ठावरील मजकूर संपादन विभागाकडून घेणे मुद्रित साहित्य वाचून घेणे सुचना व निर्माती योजनेनुसार पुस्तक तयार करणे हे कार्य निर्माती विभागाकडून पार पाडले जातात.

3) वितरण :

छापील स्वरूपामध्ये तयार झालेले पुस्तक ग्राहकापर्यंत पोहचविणे हे वितरण विभागाचे महत्त्वाचे कार्य आहे. पुस्तकाची प्रसिध्दी करणे, प्रतिनीधी मार्फत पुस्तकांची माहिती ग्रंथविक्रेते, ग्रंथालय, शिक्षणसंस्था व इतर ग्राहकापर्यंत पोहचविणे. पुस्तक विक्री व्यवहाराची योजना तयार करणे, ग्रंथप्रदर्शन व जाहीरात योजना तयार करणे. विक्री व वितरणाचे नवे मार्ग शोधणे, नवा ग्राहकवर्ग निर्माण करणे या संबंधी सर्व कामे या विभागामध्ये केल्या जातात.

4) व्यवस्थापन व हिशोब :

संस्थेचे वार्षिक अंदाजपत्रक व लक्ष्य निश्चित करणे व पुरवठा करणाऱ्याशी असलेले व्यवहार, ग्रंथ लिहणे, ग्रंथालये शिक्षण संस्था व इतर ठरलेल्या अटी, करार या सर्वांच्या नोंदी ठेवणे या व्यवस्थापन व हिशोब, खरेदी-विक्रीच्या नोंदी, पुस्तकांच्या प्रतिचा हिशोब ठेवणे, लेखक, मुद्रक, बांधणीकार, चित्रकार, यांच्या मानधनाचा हिशोब ठेवणे, विविध कायद्यांच्या तरतुदीप्रमाणे करावयाची कामे या संबंधीत सर्व कार्य व्यवस्थापन व हिशोब या विभागाद्वारे केल्या जाते.

संपादन विभागाद्वारे उत्कृष्ट हस्तलिखिते उपलब्ध केल्या गेली तर प्रकाशन संस्थेचा उत्कर्ष नक्कीच होईल. चांगल्या पुस्तकाची निर्माती ही निर्माती विभागावर अवलंबून असते. त्याप्रमाणे प्रकाशन संस्थेची आर्थिक आवक ही विक्री विभागावर म्हणजेच वितरण विभागावर अवलंबून असते. व्यवस्थापन व हिशोब या विभागाच्या सर्व नोंदी हिशोब आणि दफ्तर व्यवस्थित असले तर संस्थेचा कारभार उत्कृष्ट व सुरळीत राहते.

म्हणून प्रकाशन संस्थेमध्ये हे चारही विभाग अत्यंत महत्त्वाचे आहे. जर प्रकाशन संस्थेचा गाडा सुरळीत व व्यवस्थित चालला तर आपण असे म्हणू शकतो की चारही विभागाचे काम हे उत्कृष्ट आहे म्हणूनच या

विभागाला प्रकाशनाचे चार चाके म्हटल्या जाते. परंतु या चारही विभागामध्ये सुसंवाद असणे आवश्यक आहे. म्हणून या सर्व विभागामध्ये आपआपसात नेहमी संपर्क, चर्चा विचार विनिमय व माहितीची देवाण-घेवाण व्यवस्थित राहिली तर प्रकाशन संस्थेचे कार्य सुरळीत चालू राहते. कारण प्रकाशन संस्था ह्या एक खांबी सारख्या आहेत. म्हणून प्रकाशकाला सर्व निर्णय एकट्यालाच घ्यावे लागतात. परंतु निर्णय घेत असतांना त्या त्या क्षेत्रातील जाणकारांशी संपर्क राखून बाजारपेठेतील उलाढाली, नवीन प्रकाशने, ग्रंथविक्रेत्यांचा कल, मुद्रणातील नव्या सुधारणा या साऱ्या गोष्टी बदल जागृत राहून जागृतपणे जाणून घेवून त्यांचा मागोवा घेणे आवश्यक असते.

संदर्भ ग्रंथ :

- गोगटे, शरद. (१९९९). प्रकाशन व्यवसाय परिचय, पुणे ; अखिल भारतीय मराठी प्रकाशन संघ, पृ.क्र. १ ते १६.
- गोगटे, शरद. (२००८). मराठी ग्रंथ प्रकाशनाची २०० वर्षे, पुणे ; राजहंस प्रकाशन.
- मनोरम, अशोक. (२०१२). मुद्रणकला और प्रकाश विज्ञान, नई दिल्ली; झारीसन, प्रेस अँड पब्लिकेशन्स.
- ब्रिजवासी, हितेश आणि पाटील, तुषार. (२०२०). हस्तलिखित ते ई-बुक, जळगाव: प्रशांत पब्लिकेशन्स.
- भोर, उज्ज्वला. (२०२१). प्रकाशन संपादन आणि लेखन कौशल्ये, जळगाव: प्रशांत पब्लिकेशन्स.